

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ

ЈЕВРЕЈИ

Уређивачки одбор

- Мр Зоран Комадина, редовни професор (декан)
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Милош Ковачевић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Драган Бошковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Бранка Радовић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Јелена Атанасијевић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Анђелка Пејовић, редовни професор
Филолошки факултет, Београд
- Др Владимир Поломац, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Никола Бубања, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Часлав Николић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Мирјана Мишковић Луковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Катарина Мелић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор
Универзитет „Г. д Анунцио”, Пескара, Италија
- Др Ала Татаренко, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко”, Лавов, Украјина
- Др Зринка Блажевић, редовни професор
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
- Др Миланка Бабић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
- Др Михај Радан, редовни професор
Факултет за историју, филологију и теологију, Темишвар, Румунија
- Др Димка Савова, редовни професор
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
- Др Јелица Стојановић, редовни професор
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Уредник

- Др Драган Бошковић, редовни професор (одговорни уредник)
Др Часлав Николић, ванредни професор

Рецензенти

- Др Душан Иванић, редовни професор (Београд)
Др Александар Јерков, редовни професор (Београд)
Др Драган Бошковић, редовни професор (Крагујевац)
Др Катарина Мелић, редовни професор (Крагујевац)
Др Богуслав Зјелински, редовни професор (Познањ, Пољска)
Др Душан Маринковић, редовни професор (Загреб, Хрватска)
Др Роберт Ходел, редовни професор (Хамбург, Немачка)
Др Ала Татаренко, ванредни професор (Лавов, Украјина)

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са XV међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(30–31. X 2020)

Књига II/2

ЈЕВРЕЈИ

Уредници

Проф. др Драган Бошковић
Проф. др Часлав Николић

Крагујевац, 2021.

САДРЖАЈ

1

Часлав В. НИКОЛИЋ

БАРКА И АУТОПОЕТИКА: СИМБОЛИЧКЕ ФОРМЕ
ВОДЕ, ПЛОВИЛА И ПУТОВАЊА У СТАРОМ ЗАВЕТУ И У
РОМАНУ О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 9

Никола З. ПЕУЛИЋ

ТРАНСФОРМАЦИЈА БЕСТИЈАРИЈУМСКОГ КОМПЛЕКСА
СТАРОЗАВЕТНЕ КЊИГЕ ПРОРОКА ЈОНЕ У РОМАНУ
О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 29

Ђорђе Р. РАДОВАНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО КАО „ЧЕТВРТИ СВЕТ” АНДРИЋЕВЕ ТРАВНИЧКЕ ХРОНИКЕ / 39

Снежана С. БАШЧАРЕВИЋ

ПЛАЊАЊЕ КРИВИЦЕ (ПЕТ ЈЕВРЕЈСКИХ ЛИКОВА
У АНДРИЋЕВИМ ПРИПОВЕТКАМА) / 57

Сања В. ГОЛИЈАНИН ЕЛЕЗ

ПРОЦЕСУАЛНА ДУХОВНОСТ ЈЕВРЕЈСКЕ ТЕМЕ
У АНДРИЋЕВОЈ ПОЕТИЦИ (ИСТИНЕ) КАО ВИД
ОНТОЛОГИЗАЦИЈЕ ХРОНОТОПА ГРАДА / 67

Марија М. ШЉУКИЋ

ПОЈЕДИНАЧНО И КОЛЕКТИВНО ПАМЋЕЊЕ КАО ПОЕТИЧКА
КОНСТАНТА У ЈЕВРЕЈСКИМ ПРИЧАМА ИВЕ АНДРИЋА / 81

2

Анка Ж. СИМИЋ

ПСАЛМИ У СТАРОМ ЗАВЕТУ И СРЕДЊОВЕКОВНОЈ
АПОКРИФНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 91

Николина П. ТУТУШ

СЛИКА РАЈА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЦРКВЕНОЈ ПОЕЗИЈИ / 101

Предраг З. ПЕТРОВИЋ

БОГОДЕЈСТВЕНА СВЕДОЧАНСТВА БИБЛИЈСКИХ ИДЕОГРАМА / 117

Ђорђе М. ЂУРЂЕВИЋ

ПРЕЖИЦИ МАТРИЈАРХАТА У МАРИОЛОГИЈИ ПРАВОСЛАВНЕ
БОГОСЛУЖБЕНЕ ХИМНОГРАФИЈЕ / 129

Александра Д. МАТИЋ

КРАЉ СОЛОМОН У ЈЕВРЕЈСКОЈ И СРПСКОЈ
УСМЕНОЈ ТРАДИЦИЈИ / 145

Ана С. ЖИВКОВИЋ
ЈЕРУСАЛИМ У РЕЛИГИОЗНОМ ЕПУ ИСТОРИЈА О ПОСЛЕДЊЕМ
РАЗОРЕНИЈУ СВЕТАГО ГРАДА ЈЕРУСАЛИМА ВИКЕНТИЈА РАКИЋА / 165

Срђан В. ОРСИЋ
ЈЕВРЕЈИ У СРПСКОМ РОМАНУ 19. ВЕКА / 175

3

Василије К. МИЛНОВИЋ
СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ КАО ИЗВОР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
И РАЗУМЕВАЊЕ ХОЛОКАУСТА: СРПСКИ И ЈЕВРЕЈСКИ
НАРАТИВ СТРАДАЊА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 185

Јелена Н. АРСЕНИЈЕВИЋ МИТРИЋ
СТРАДАЊЕ СРБА И ЈЕВРЕЈА У РОМАНУ
ЈАСЕНОВАЦ ЉУБЕ ЈАНДРИЋА / 203

Krinka B. VIDA KOVIĆ PETROV
RETHINKING THE HOLOCAUST NOVEL IN YUGOSLAVIA: FROM HINKO
GOTTLIEB TO ALEKSANDAR PETROV'S LIKE GOLD IN FIRE / 225

Dubravka K. BOGUTOVAC
NOSAČ SAMUEL KAO NOSIVA SINEGDONA / 239

Andrijana A. NIKOLIĆ
RADOST I TUGA SAMOKOVLJINIХ ЈЕВРЕЈА / 247

Ђорђе Н. КЕБАРА и *Стеван М. МИЛОВАНОВИЋ* (Данијел Перахија)
СОЦИОКУЛТУРОЛОШКЕ ОСОБЕНОСТИ БЕОГРАДСКИХ
ЈЕВРЕЈА У ЗБИРЦИ ПРИЧЕ СА ЈАЛИЈЕ ХАИМА С. ДАВИЧА

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ
ТО „ПОДМУКЛО ДЕЈСТВО БИОГРАФИЈЕ“:
ПРИПОВЕТКА „АПАТРИД“ ДАНИЛА КИША / 277

Тамара М. ЉУЈИЋ
КАПО – ТИТУЛА НЕМОГУЋНОСТИ ПОСТОЈАЊА
ИЗМЕЂУ „МИ“ И „ОНИ“ / 287

4

Оља С. ВАСИЛЕВА
„ГРОЗНИЦЕ ЈЕДИНСТВА“ СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА / 299

Александра В. ПАУНОВИЋ
ЈЕВРЕЈИ У ПОЕЗИЈИ РАШЕ ЛИВАДЕ: КОЛИКО НИСКО ДО БОГА? / 309

Сузана Р. БУНЧИЋ
ПРИПОВИЈЕДНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПРИЧА
У РОМАНУ ДОСИЈЕ ШЛОМОВИЋ / 325

Јована Б. КОСТИЋ
ЕФЕКАТ ХОЛОКАУСТА У РОМАНУ ГЕЦ И МАЈЕР ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 337

Марија С. ПАНТОВИЋ

„ОНЕ ГОВОРЕ СВОЈИМ ОДСУСТВОМ, ОНИМ ШТО НИКАДА
НЕЋЕ БИТИ”: О ПРИСУТНОМ ОДСУСТВУ У РОМАНИМА
ЦИНК И МАМАЦ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 347

Дина М. ЛИПЈАНКИЋ

ИЗМЕШТЕНОСТ ИДЕНТИТЕТА У ЕГЗИЛУ И НОСТАЛГИЈА ЗА
ИДЕНТИТЕТОМ У СНЕЖНОМ ЧОВЕКУ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 357

Александра В. ЧЕБАШЕК

ТРАГОВИМА СМРТИ У РОМАНУ АЛЕКСАНДРА
ХЕМОНА ПРОЈЕКАТ ЛАЗАРУС / 369

Gordana M. TODORIĆ

PROBLEM RAZGRANIČENJA SVETOVA
– SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 379

Миливоје В. МЛАЂЕНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕТЕТА У РОМАНУ
SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 387

Зорица Н. МЛАДЕНОВИЋ

ИНТЕРТЕКСТУАЛНИ ПЛУРАЛИТЕТ У ПЕСМИ
„ДО ВИЂЕЊА ДАНИЦЕ” РИЧАРДА БЕРЕНГАРТЕНА / 397

3

Тамара М. ЉУЈИЋ¹
Универзитет у Београду
Филолошки факултет²

КАПО – ТИТУЛА НЕМОГУЋНОСТИ ПОСТОЈАЊА ИЗМЕЂУ „МИ” И „ОНИ”

У раду се испитује начин обликовања фигуре капоа у српској књижевности проучавањем драме *Небески одред* Ђорђа Лебовића и Александра Обреновића и романа *Капо* Александра Тишме. Анализом психолошке мотивације јунака и сагледавањем њихових поступака долази до уочавања сличности у начину на који је личност била измењена животом у логору. Процес дехуманизације, карактеристичан за логор, у њиховим случајевима није имао потпуни успех. Делимична очуваност идентитета ове јунаке издваја у односу на друге припаднике логора. Ови јунаци бивају двоструко издвојени од средине којој припадају – својим положајем, али и доживљајем себе у средини у којој су се нашли. На пола пута између позиције насилника и позиције жртве, капо постаје фигура чије је постојање немогуће кроз припадање неком, већ само у супротности са свима.

Кључне речи: капо, Јевреји, логор, Ђорђе Лебовић, Александар Обреновић, Александар Тишма

Историја јеврејског страдања заузела је значајно место у српској књижевности друге половине двадесетог века. Читајући ова дела, проучавалац ће се сустрести у највећем броју случајева са делима написаним из перспективе жртве. Повлашћена перспектива детета као приповедача коришћена је у романима *Тс је био само ђикник* Рели Афандари Пардо и *Semper idem* Ђорђа Лебовића. У овим случајевима оправдано се приступило дечјој перспективи, јер оба романа су заснована на исповестима самих писаца, које су они литерарно уобличили. Данило Киш и Александар Тишма, с друге стране, бирају одрасле особе, не би ли на тај начин у своја дела унели дубље разумевање историјских и политичких догађаја. У низу дела посвећених Холокаусту, драма *Небески одред* и роман *Капо* издвајају се јер за тему немају само положај жртава у Другом светском рату већ се баве и приказивањем процеса преласка жртве у насилника, као и последица које такав процес оставља на личност самог јунака.

Прво питање које се мора наметнути читаоцу јесте зашто писци, који су и сами осетили ужасе Другог светског рата (Лебовић је као четрнаестогодишњак прошао искуство Аушвица), имају потребу да на књижевну сцену изведу баш оне јунаке који би се из перспективе данашњег читаоца веома тешко могли окарактерисати као недужне жртве. У уводном делу драме *Небески одред* наратор, који је читаоцу познат под именом затвореник А12750, говори да „данас, када би нас постројили на велики генерални прозив, постављајући редом број до броја, између сваког човека зјапиле би празнине од хиљаде цифара. Алеп-плац би био скоро сасвим празан, а апел би се завршио за пет минута. Пет милиона људи не

1 tamara.ljujic@gmail.com

2 Рад је настао у оквиру НП 178026 *Проучаваоци књижевности у српској култури друге половине двадесетог века* на Филолошком факултету Универзитета у Београду, који финансира Министарство просвете, спорта, науке и технолошког развоја Републике Србије.

би се одазвало на позив” (Лебовић 2007: 15). Застрашујући број од пет милиона жртава, који је истакнут на почетку, чини се у супротности са одлуком да се од заборава сачува прича јунака чије се понашање бар са моралног аспекта може довести у питање. Одлука да се једној групи необичних жртава посвети дело довела је до тога да је „најважнији догађај у развоју послератне драме била појава комада *Небески одред* (1956) [...] иако је тема ратна, дело нема ничег заједничког с дотадашњим драмама о рату. Оно спада у драме ’философског сензибилитета’. Личности су доведене у граничну ситуацију, пред лице смрти, њиховим речима постављају се основна питања егзистенције” (Деретић 2007: 1180). Ова кратка, али врло истанчана Деретићева анализа указује на значај појављивања фигуре капоа на књижевној сцени. Позиција човека који се налази растрзан између јединих двеју група које постоје у његовој околини, док истовремено бива одбачен од обе, престаје да буде питање историјског тренутка, ма како он био значајан, или питање само једног народа, већ постаје питање патње људске врсте и начина на који се она понаша када се нађе у граничним ситуацијама.

Уводни део драме *Небески одред* има задатак да сведочи о аутентичности приче која ће бити приказана на сцени јер се казује да је реч о животном искуству које припада наратору. Документарну подлогу, која указује на везу са стварношћу, имао је и роман *Капо*. Инспирацију за роман писац је нашао, како сам каже (Тишма 1996: 190), у једној документарној књизи. Запис о Загрпчанину, Јевреју, који је радио као капо у Аушвицу за време Другог светског рата и користио свој положај да успостави сексуалне везе са младићима, заинтригирао је Тишму и он му је посветио цео роман. Ипак, и једно и друго књижевно дело не могу бити сведени на пуко сведочење о злочинима у рату, већ се морају посматрати као комплексна уметничка дела са темом преиспитивања личности јунака.

Функција коју капо заузима у логору необична је и на тренутке парадоксална. Реч је о групи људи коју чине логораша, а чији је задатак да злостављају остале логораше не би ли их натерали да ефикасније раде, при чему нема критеријума по којем би се могла утврдити кривица затвореника у логору која би оправдала такво понашање капоа према њима. И једна и друга група потпуно су исте када је реч о њиховој судбини јер надзорници у кампу ниједног тренутка не обећавају другачију судбину за оне који пристану да раде као капо, напротив, смрт остаје сигурна, једино што се мења у њиховој судбини јесте тренутак у ком ће она наступити и услови живота у којима ће се капо налазити док до ње не дође.

Схватати реч капо као титулу показује за се она, као и све друге титуле стиче понашањем. Како се постаје капо? Извори из логора показују да су се за положај капоа бирали појединци који су пре доласка у логор били у затвору. Зашто? Капо се није постајало пасивним прихватањем ситуације у којој се појединац нашао. Немци су нудили овај положај одређеној групи људи, а свако од њих је морао да донесе одлуку да ли ће прихватити да се тиме бави. Посматрано са моралне стране, јасно је да су затвореници имали право избора и да су могли да одбију овакав нечасни посао. Било је оних који су одбијали, како је и приказано у *Небеском одреду*, оних који су били спремни да жртвују свој живот уместо да своју част и савест трампе за потпуно нерационално засновану наду да ће преживети. Ипак, говорити о моралу у условима логора, а посебно из позиције проучаваоца из XXI века, који искуство логора није доживео, не чини се оправдано. Одлука сигурно није била лака, и Немцима је било лакше да онда овакав посао доделе људима који су и у животу пре логора били спремни да прекрше законе, чак и на штету других људи, не би ли себи обезбедили угоднији живот или задовољили неку

другу потребу коју имају. Овде за тренутак треба застати и пред психолошким утицајем ове понуде на појединце јер је она дала прилику људима који су били на маргини друштва сад добију прилику да се нађу на положају моћи, макар извор те моћи био у рукама заједничког непријатеља. Зато је и било уобичајено да су „криминалци свуда чинили аристократију логора” (Арент 1998: 455).

Специфична позиција коју капо има унутар логора учинила је да се ова група људи налази у друштвеном међупростору. Као „они”, други, непријатељи који су супротност „нама”, одређује се она група људи која има моћ и спремна је да због својих предрасуда и интереса уништи друге људе, не би ли на тај начин остварила економску корист и задовољила своје потребе за ослобађањем велике количине агресије. Групу „оних” у два анализирана дела чине Немци и Хрвати, креатори Аушвица и Јасеновца. И један и други народ насиљем покушавају да разреше фрустрациону ситуацију насталу унутар народа. Немци покушавају да се изборе са положајем губитника након Првог светског рата и да остваре своје циљеве. У својим покушајима они су се окренули антисемитизму. Ширење мржње према Јеврејима делимично је мотивисано и жељом за профитом. Сличан је био и положај Хрвата, који су као нација након Првог светског рата остали незадовољени јер нису добили своју прву самосталну државу у модерној историји. Стога, сарадња са Немцима је наставак њиховог политичког обрасца да своје циљеве остварују кроз савезништво са јачим народима. Хрватско усташтво, приказано кроз лик Звонка Габелића у роману *Капо*, прихватило је немачку идеологију уништавања Јевреја, само да би исту могли применити према српском народу и на тај начин национално уједначити своју територију.

Ако су „они” група која поседује моћ и примењује силу, ко онда чини групу којој припадају главни јунаци анализираних дела? Како истиче приповедач на почетку драме *Небески одред*, постојао је посебан језик логораша на коме он неће писати јер не би био разумљив онима који у логору нису били. А да је такав језик морао настати јасно је само када се анализира порекло јунака који чине небески одред – Зелени је Немац, Човек под капом и Рањеник Јевреј, Проминент Пољак. У Тишмином роману Ламиан путује у Аушвиц под именом Антуна Фрфе, Хрвата и комунисте. Јасно је да тоталитарни системи не праве разлику пред свим оним групама које су у супротности са њиховим циљевима, па чак и када припадници тих група долазе из њиховог народа. Стога, „ми” којима би у логору припадали јунаци анализираних дела, били би сви они који стоје насупрот „оних” који чине насилнике. „Ми” је хетерогено по свом пореклу, али је хомогено према судбини која их је задесила.

Парадоксална ситуација капоа налази се баш у односу „ми” и „они”. Због свог порекла или било које друге кривице у очима Немаца или Хрвата, логораш никада не може постати део оне заједнице која влада. Његов целокупни значај се огледа у функцији коју врши у логору, а опет, и тај значај представља једно „ништа”, како каже Старац у *Небеском одреду*, јер функција као таква јесте значајна Немцима за лакше управљање логором, али не и сам појединац који је обавља, јер је број затвореника огроман, место ће увек лако бити попуњено зато што се „сваки појединац може свести на скуп непроменљивих, идентичних реакција и онда може произвољно да се замени било којим другим” (Арент 1998: 445). Зато се писци и нису претерано бавили односом који капои имају према логорским стражарима. Једини ближи „однос” који успостављају са „ми” јесте у Тишмином роману, у коме се Ламиан налази у једном саодносу са Риглером, али који постоји само зато што и један и други имају корист од њега. Ламиан задовољава

Риглерову потребу за златом, а Риглер дозвољава да Ламиан сексуално искористићава затворенице. Чак и када заједно побегну, када страха од логора нема, они зазиру један од другог. Чини се да ће Риглер једино право, духовно значење имати за Ламиана у животу након логора, када ће Риглерово постојање показати да то „није изрод, сотона, већ обичан, најпросечнији човек, са једном једином страшћу” (Тишма 2012: 44), чиме би се свету на још једном примеру осим његовом могло показати да је „његов грех био само људски” (Исто), те да постоји нада да се људски греси могу и окајати.

Однос који је много више занимао писце анализираних дела јесте однос који је капо имао према осталим логорашима и како је тај однос утицао на самог јунака. И сам жртва нацизма, одузете слободе и угроженог живота, капо јесте и жртва и насилник, и у том односу ни „ми” ни „они”.

Небески одред и *Капо*, као два дела која у свом центру имају овај тип јунака, имају једну велику разлику. Драма, како јој и сам назив каже, има у свом центру једну групу људи, те се сва преиспитивања која ће Ламиан морати сам да прође у роману *Капо*, код њих бити распоређена на чланове одреда. Међутим, не може се рећи да се у том случају може положај чланова небеског одреда изједначити са положајем Ламиана, напротив, чак и унутар њихове групе С. К. заузима посебно место као капо.

Ова два дела дозивају се у тумачењу не само на пољу заједничке теме, већ и зато што роман *Капо* пружа увид читалаца у свет после *Небеског одреда*. Када затвореник 58964 говори о позицији у којој су се нашли и последицама које ће због тога трпети њихови животи чак и када би успели да преживе, он истиче да за њих нема слободе јер се поставља питање о могућности живота у заједници уколико би било ко проговорио о ономе што је чинио у логору. Зато је потребно заједно говорити о ова два дела, не би ли се добила потпунија слика положаја капоовске фигуре.

Затвореник С. К. постаје капо у *Небеском одреду* невољно. И сам Старац, који доноси одлуку о томе ко ће бити капо у новој групи, говори да јесте убицајено да зелени, тј. некадашњи преступници буду капо, али он жели да дође до промене. Чему промена? Старац оцењује да ће С. К. бити добар капо. Добар капо је већ по себи проблематичан термин. Критеријум по коме је он добар није исти за Немце и за затворенике. За прве, он је добар само онолико колико успева да омогућава несметан рад логора, за друге, добар капо био би онај који би показао милост према логорашима. С обзиром да живот Старца јесте условљен добрим радом одреда, јасно је да он мисли да ће С. К. бити добар капо на немачки начин. Треба, пре свега, утврдити ко је С. К, што је тешко на основу мало података које се о њему дају. Само име добија према одреду коме је припадао – одреду за ликвидирање логораша. С друге стране, он говори о томе да је вајар, да се у логору нашао зато што му је колега уметник подметнуо оружје и представио као непријатеља државе. Као вајар, уметник, продуховљен човек, чини се да он није тај који би желео да влада другима. Када га Старац одреди као капоа, он то не жели и пристаје тек када му Старац припрети смрћу. Разлог за његово одбијање је следећи: „Не знам ниједног капоа који није био батинаш” (Лебовић 2007: 42). Ове речи указују на његово логорашко искуство и знање о томе како се капои понашају. Када му Старац каже да не мора да туче људе, С. К. истиче: „Сви су исти” (Исто). Он зна да једном када буде на том положају, његово понашање и судбина бивају тиме одређене. Зато када треба да донесе одлуку ко ће радити у пећи, а ко у купатилу, он је спреман да да живот пре него ли то уради јер схвата да ће последице

те одлуке учинити његов живот у одреду немогућим. Старчеве речи „увек та коцка” када затражи да се посао подели коцком, показује да и претходници нису желели да живе са мржњом чланова групе коју би таква одлука засигурно донела. Он није од чланова своје групе одвојен само по моћи коју он има, а коју они немају, већ и по томе што он не учествује у пословима. Позиција капоа јасно је дефинисана, он не ради као они, доноси одлуке о њиховом понашању, има право да их кажњава, а његово понашање према њима условљено је његовим сопственим животом. Када С. К. постане капо и престане да буде део њихове групе, они почињу да га одбацују. Капо грешни јер покушава да свој осећај фрустрације, који се морао јавити због осећаја одбачености, разреши злоупотребљавајући моћ коју га ја и одвојила од њих. Непријатељство које осећа труди се да уклони потпуном контролом њиховог понашања, као што то чини и тоталитарни систем који их угњетава. За њега сваки други начин је немогућ: „кад бих само мало попустио, ви бисте то злоупотребили. Шта, ваљда не бисте? И ко би онда страдао, шта мислиш ко?” (Лебовић 2007: 93) Систем који сваку милост према непријатељу гледа као грешку јесте систем који не допушта ни нормалне људске односе, након чега настаје свет у коме се „људске масе које су у њима изоловане третирају као да више не постоје” (Арент 1998: 452). Када човек изгуби свој правни статус у оквиру једног друштва и почне да се посматра једино кроз низ реакција које треба да покаже у правом тренутку, долази до тога да су се „затвореници сами идентификовали са тим категоријама, као да оне представљају последњи аутентичан отисак њихове правне личности” (Арент 1998: 457).

Када 58964 одлучи да изврши самоубиство и не покуша да побегне из логора, он то чини зато што верује да живота након логора нема: „И кад есесоваца не буде, тебе ће ухватити и извести пред суд. Тражиће да им положиш рачуне за ово овде” (Лебовић 2007: 84). После искуства које су они имали у логору, престаје да постоји као могућност свет без логора. Као преступници, они се никад не могу вратити у своју заједницу и покушати да се изједначе са жртвама. Јавност их изједначава са насилницима, а да сами насилници никада не би пристали да их прихвате и посматрају као део свог друштва. На теми преиспитивања могућности живота након логора заснован је роман *Капо* Александра Тишме. Иако се скоро половина романа односи на сећања главног јунака, главни приповедни ток припада тренутку када он, много година након логора, почиње свој пут да пронађе некадашњу логорашицу Хелену Лифку. Прва реченица као значајно повлашћено место романа, открива значај догађаја и гласи: „Пронашао сам Хелену Лифку” (Тишма 2012: 13). Две ствари су значајне у анализи ове реченице. Прва је да приповедање има да започне оног тренутка када је јунак пронађе, односно пронађе траг о њој. Иако ће се кроз цео роман стално јављати слике из прошлости све док читалац не буде могао да добије слику развојног пута од тренутка када је главни јунак суочен са својим јеврејством, до тренутка када сазнаје да је Хелена Лифка умрла и да је изгубио последњу могућност да оствари аутентичну везу са другим људским бићем, роман ипак започињем његовим сазнањем где она живи. И сама реч „пронашао” значи да ју је он тражио, иако читалац сазнаје да он никада раније након одласка из логора није предузео кораке да се распита о њој. Паника која се јавља кад сазна да она живи у истој држави као он и напади анксиозности који почињу, показују да он није такву вест прижељкивао. Стога, он ју је могао пронаћи само у смислу да је он у себи открио сазнање да се његов послелогорашки живот не може разрешити без Хелене. Зато и роман почиње баш од тог догађаја, јер могућност постојања Хелене Лифке у животу након логора поставља

главни догађај у животу Ламиана, као што ће се и књига завршити његовим са знањем да је она мртва. Зашто је Хелена толико значајна за јунака? Ламиан је упознаје у логору, када, користећи своју позицију капоа, сексуално искоришћава логорашнице. Он је женама, за које је знао да су изгладнеле, јер хране у логору за затворенике никада није било довољно, нудио оброк у замену за сексуални чин. Овакав поглед на однос који Ламиан има са затвореницама значио би да је он човек који има јак сексуални порив и не преза ни од чега да га задовољи. Ово, једноставно, није тачно, јер однос у који је он ступао са затвореницима најмање се односио на секс. Секс је био само оруђе за обе стране пред „жељом да се добије хране у замену за покорност и жеља да се добије покорност у замену за храну” (Тишма 2012: 175). И док су затворенице задовољавале основну људску потребу за храном и свој нагон за преживљавањем, Ламиан је користио њихов положај да покуша да реши фрустрације које су настале као последица лоше заснованог идентитета личности. Анализом живота пре логора открива се да је његов цео идентитет изграђен на порицању јеврејског порекла и страху да не буде одбачен када оно буде откривено. Ако се узме у обзир да „развијним задатком дете треба да научи да одвоји осећања одбачености и неприхватања од осећања личне вредности. Све док то не усвоји, дете изједначава прихваћеност и личну вредност, односно неприхваћеност и личну безвредност” (Миливојевић 2014: 377), јасно је да Ламиан у свом одрастању није разрешио неке од основних развијних задатака. Желећи да побегне од чињенице да су „Јевреји покрштавањем могли да се спасу јудизма; од јеврејства се није могло побећи” (Арент 1998: 89), Ламиан је морао да одбаци најближе људе из свог окружења. У породици, која је требало да буде основна друштвена јединица у којој се дете прво осећа прихваћено и са којом се прво поистовећује, јеврејство је посматрано као негативан фактор. Када се појаве јеврејске избеглице у породичном дому, отац Вилку јасно поручује: „Али ти са њима немаш ништа заједничко, запамти. Ти си крштен, католик, Хрват. А порекло по оцу и мајци мораш заборавити, јер Јевреји ће увек бити издвајани и прогањани” (Тишма 2012: 51–52). Живот и квалитет живота се постављају као највиша вредност, пречи и од вере, али и саме припадности заједници која долази са том вером. Зато, када дође време у коме ће само порекло бити важно, живот се ставља испред порекла, а самим тим и испред односа који ће главни јунак имати према оцу и мајци. Када Ламиан побегне у Загреб да би сакрио своју прошлост, родитељи бирају да не покушају да побегну од прогона, само да не би отежали ситуацију и умањили његове шансе да преживи. Овим гестом они показују да за њих постоји људско биће које могу да ставе испред себе и својих интереса. Главни јунак то не може, јер се код њега личност формирала тако да је највиша вредност сопствени живот. Да би га сачувао, он не само да допушта родитељима да се жртвују, већ жртвује и могућност да успостави блискост са особама које осећа као блиске. То се дешава и у односу Бранком, девојком уз коју први пут долази до изражаја његова личност. У духовном односу са другим људским бићем он увиђа да у њему има нешто више од страха у коме је живео и због кога никада није желео да развије аутентични део своје личности, плашећи се да би то аутентично открило његово порекло. Када духовни однос са Бранком за њега престаје да буде могућ због страха да би био обележен као симпатизер Јевреја, што није неоснован страх, он инструментализује и њу. Престаје да у њој поштује оно што је духовно, већ користи физичко и ужива у понижавајућој ситуацију у коју се Бранка ставила. Ламиан тежи њеној понизности, стога га и нервира што је у њиховом сексуалном односу он тај који се осећа искоришћен, јер

„она га је савладала, она савладала, да је дакле више послужио он њој него она њему” (Тишма 2012: 67). Сличну жељу има и у односу са Зитом, јер жели „да је свуче са узвишења њеног грађанског и хрватског” (Исто). Кроз сексуални однос он жели да задовољи своју потребу да се осећа као део „њих”, заједнице која му није доступна због порекла. Секс је начин да се превазиђе осећање одбачености. Зато, у логору, код Ламиана долази до необичне појаве јер „по убијању моралне личности и брисању правне, уништење индивидуалности је готово увек успешно” (Арент 1998: 463), што се у његовом случају не дешава. Тек у околностима логора, где стиже под именом једног Хрвата, Ламиан први пут осећа слободу да покаже своју личност: „Јер тада више нисам био Јеврејин, него капо, нисам више припадао соју понижених већ само себи, свом телу које је тежило да се разгали, разобручи, да би преживело” (Тишма 2012: 83). Зато за њега једина кривица коју носи из логора јесте „ова женска оптужба, ова стидна оптужба” (Исто, 47), јер његови поступци у логору долазе из његове личности, а не као последица околности у којима се нашао. Оно што је био некад образац сексуалног понашања сада је у екстремним околностима добило своје екстремније размере. Стога, не може се говорити о сексуалној девијацији као корену његовог понашања, већ као изразу индивидуалног које је толико јако да је преовладало у логору и успело да у строго контролисаној средини нађе начин да се испољи: „Кривицом која је део мог меса, моје крви, део састава који ме чини Вилком Ламианом, таквим и само таквим и по томе различитим од свих других преступника” (Тишма 2012: 47). Ипак, истакнуто је да осећање кривице Ламиан осећа само према једној жени, Хелени Лифка, као и да када се први пут јави то осећање, оно остаје изоловано за пустуке према њој, не шири се на друге затворенице.

Након што сазна да је Хелена Јеврејка, он престаје да је позива к себи и чини све што може да је заштити од суровости живота у логору. Ипак, он не престаје са звањем осталих затвореница и њиховим злостављањем. Две су ствари које Хелену издвајају од других девојака. Прва је чињеница да је Хелену најтеже сломио од свих затвореница, као и да је у том сламању уживао. Од почетка је Ламиан осетио да личност у њој није урушена, што је и показало њено одолевање храни, иако у овом случају она представља сам опстанак. Она се труди да сачува своју сексуалну невиност упркос околностима, па зато и када се сломи и пристане на сексуални чин да би добила нешто хране, Хелена и даље остаје за њега посебна јер „се она ништа не мења у понашању, у том пасивном подношењу његове ћуди, и како тиме у грозницу изнуђених загрљаја уноси неке одстојање, које је међу осталима издваја” (Тишма 2012: 94). На овај начин је показала да човек, и када мора да направи компромис са својом моралним начелима у ужасним условима какав је логор, може да очува оно што је лично и индивидуално. Заправо, чини се да од свих логораша са којима је Ламиан имао контакт, само њих двоје имају очувану личност – његова се одгледа у потчињавању жена помоћу секса, њена у одупирању да у потпуности избрише себе и своју вољу пред захтевима одржавања сопственог живота.

Друга ствар која је Хелену издвојила од осталих девојака јесте то што је она Јеврејка. Када сазна за то, Ламиан забрањује Лини да му икад више пошаље њу или било коју другу Јеврејку. Овде се треба вратити на чињеницу да он у самом сексуалном односу са њом не доживљава никакво изузетно задовољство, већ је оно „равно, обележено више радозналешћу према промени коју ће изазвати унутар њега неголи жудњом” (Тишма 2012: 93), али опет је изнова и изнова зове себи, иако се друге девојке много више труде да га задовоље. Ламиан не

проналази задовољство у самом сексуалном чину, него у чину покоровања, јер за њега секс је начин да „доживи моћ која му је у логору једина доносила занос, јер она друга, моћ да батина, иако се њом послушно користио, није могла да га занесе, јер је није користио с вољом, са жељом, јер је капо, Фурла, постао силом” (Тишма 2012: 284). И овде се открива како је њега обележио положај капоа. Јер, оно што је било у надлежности капоа, ма колико било сурово и страшно, није га мењало, јер је то оно што је било питање опстанка. То није насиље које је он изабрао, али са одлуком да „више не брине и не грчи се док наноси патњу, већ ужива” (Исто, 295), он се изједначава коначно са онима који су били у позицији моћи и којима је увек тежио да припада: „претварао се у есесовце у том часу дана, не марећи колико то стаје жене које покорава” (Исто). У злочину над другим он бар пред затвореницима постаје део „оних”. Једини начин на који је знао пре логора да себе изједначи са „њима” је кроз сексуални чин, где се на сам чин гледа као на покоровање жене која у њему учествује, а тај начин ће бити присутан и у односу са женама и после логора. Вишегодишњу везу са Станком Ламиан одржава „јер је и ове жене покорност је у своје време на неки начин изнудио, обманувши јој наду” (Исто, 124), при чему мисли да он наставља тип патолошког односа са женама, који је имао и у логору, те за њега Станкина нада да ће се удати за њега представља исто оно што је представљала храна коју је давао логорашицама. Када му Станка открије да она никада није желела брак са њим, њихова веза престаје, јер ако не мисли да је искоришћава, он и нема жељу да буде са њом. Изгубивши и тај однос, Ламиан размишља о самоубиству, али одустаје јер одлучи да крене у потрагу за Хеленом. Иако је она „споменик најдубље срамоте” за њега, истовремено, једина је која је задржала свој идентитет у логору и зато за њега једина којој је нанесен велики бол, једина која је страдала од њега неправедно. Као потпуно невинна жртва, (Ламиан очигледно прави разлике међу жртвама, оно што тоталитарни режим не чини), она је та која мора да га разуме и опрости оно што је урадио. Ако би она разумела, она која је била жртва његовог најсрамотнијег злочина, онда би својим разумевањем произвела да по први пут у животу буде прихваћен онакав какав је, у целини, па макар то значило да то што је био „капо једном, и то је остао у дну своје природе” (Тишма 2012: 172) може бити прихваћено од стране другог људског бића. Зато се Ламиан „ње се више није плашио, већ је напротив стремио к њој, да би јој се изложио или добио опрост од ње” (Исто, 13). Када сазна да је Хелена мртва, роман се завршава јер се завршава и прича Лаиманова, у којој потрага за Хеленом представља једини начин да се након почињеног злочина или срамоте дође до прихватања. Зато, на крају, Ламиан размишља о томе како се у целом животу само на два места осећао сигурно – једно је алатница у Аушвицу, а друго соба Хелене Лифке. То су једина два места где је икад могао да буде он, јер је једино што је у својој личности открио као индивидуално јесте тај патолошки однос према женама и сексу. Станка је најпрецизније описала његову личност: „Ниси заправо, створен ни за шта. Као да и ниси човек, него справа, машина, шта ја знам” (Исто, 126). Чак и у животу после логора, он је ништа. И док је исто понашање које је постојало пре логора било социјално уобличено, у логору, са појавом моћи над другим људским бићем, показао је сву страхоту своје природе, која се никада после није могла избрисати. Зато и одбија и брак са Елом јер „не би био дорастао таквој улози, са својим скривеним животом, са својим чудовишним гресима” (Исто, 107).

Да ли се и даље може тврдити да се две фигуре капоа у анализираним делима дозивају? Оба писца су имала потребу да покажу поступке људи који се

налазе у граничним животним ситуацијама, али не обичне логораше који су под притиском свега са чим су морали да се носе изгубили свој идентитет. Одабрани су они јунаци који у логору доживљавају промену. Лебовић и Обреновић су извели свог капоа на драмску сцену не би ли показали промену личности која настаје када тоталитарни режим, какав је нацистички свакако био, одузме човеку сва права и сведе га на низ поступака које мора преузети да би преживео. Изједначавање човекове сврхе са његовом спремношћу да одбаци морална начела и да свој живот продужава злостављањем невиног, мења С. К. и претвара га у оно што машинерија од њега очекује. Лично се полако губи и једино што он може јесте да свој идентитет испуни идентитетом капоа, не би ли бар на тај начин пронашао неко место у свету у коме живи. Код Тишминог јунака ситуација је нешто другачија јер је он дошао у логор из околности које су за њега биле поприлично сличне ономе што је човек осећао унутар логора – живео је у сталном страху, пазећи да испуни место у друштву и ничим се не издвоји из масе у којој се налазио, чекајући да буде оптужен и одбачен због свог порекла. Доласком у логор, његови најгори страхови су се обистинили, и сада је, први пут имао слободу да дела самостално, без страха од осуде, без страха да ће бити одбачен. Ипак, и С. К. и Ламиан обележени су својим неприпадањем, они ни у логору, ни у свету након логора, не могу никоме припадати. У логору, у сталном страху од смрти, једини начин који им је дозвољен да се повежу са другим људским бићем јесте кроз насиље. Стога, иако функција капоа чини да се појединци доживе као недостојни да носе назив жртве, њихова казна је вишеструка – смрт их чека као и све остале, али они је морају дочекати одбачени од свих. За њих, тиме што су постали капо, не само да је једино дозвољено понашање у логору насиље према другима, већ у животу након логора они не могу бити прихваћени, ни међу жртве, ни међу насилнике. Они, како је показао лик Ламиана, показују да одлуке и поступци које су донели у логору никада неће бити прихваћени, и да је живот после логора могућ само у скривању своје прошлости. Човек који је био капо никада више неће припадати некој групи ако открије све што је починио.

ЛИТЕРАТУРА

- Арент 1998: Н. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd: Feministička izdavačka kuća.
- Деретић 2007: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Sezam Book.
- Лебовић 2007: Ђ. Lebović, A. Obrenović, *Nebeski odred* у Ђ. Lebović, *Teatrolologija*, Beograd: BIGZ školarstvo.
- Миливојевић 2014: Z. Milivojević, *Emocije: psihoterapija i razumevanje emocija*, Novi Sad: Psihopolis institut.
- Тишма 1996: А. Tišma, *Šta sam govorio*, Novi Sad: Prometej.
- Тишма 2012: А. Tišma, *Капо*, Novi Sad. Akademska knjiga.

КАПО – THE TITLE OF THE IMPOSSIBILITY OF EXISTENCE BETWEEN “WE” AND “THEY”

Summary

The paper examines the way of shaping the figure of the kapo in Serbian literature by interpreting the drama *Heavenly squad* by George Lebović and Aleksandar Obrenović and the novel *Kapo* by Aleksandar Tišma. The analysis of the psychological motivation of the heroes and the observation of their actions leads to the observation of similarities in the way in which their personality was changed by life in the camp. The process of dehumanization, characteristic of the camp, did not achieve complete success in their cases. The partial preservation of the identity of these characters separates them from the other members of the camp. These characters are doubly separated from the environment to which they belong – by their position, but also by the experience of themselves in the environment in which they find themselves. Halfway between the position of the perpetrator and the position of the victim, the kapo becomes a figure whose existence is impossible through belonging to someone, but only in opposition to everyone.

Keywords: kapo, Jews, camp, Đorđe Lebović, Aleksandar Obrenović, Aleksandar Tišma

Tamara M. Ljujić

